

רן אברמיצקי. תעלומת הקיבוץ: חברה שוויונית בעולם קפיטליסטי. בתרגום עמנואל לוטם. מאגנס. 2022. 261 עמודים

אבי שניידר*

בבוקרו של יום קיץ אחד הגיעה לתיבת הדואר האלקטרוני בקשה מכתב העת **סוציולוגיה ישראלית** לכתוב סקירה על ספרו של הכלכלן רן אברמיצקי **תעלומת הקיבוץ**. אני מתחיל את הסקירה בהערה זו לא בכדי: המתח הזה בין הקיבוץ כתופעה סוציולוגית נורמטיבית ובין הקיבוץ כתופעה כלכלית רציונלית הוא ליבתו של הספר.

המתח בין שני הקטבים, החברתי והרציונלי, בא לידי ביטוי גם בצורת הספר וגם בתוכנו. בהתייחס לצורה, הספר נע בין שתי פרספקטיבות כתיבה – האחת אישית מאוד והיא יחסו האישי של אברמיצקי לתופעת הקיבוץ, בהתייחסו לסבתו ולסביו מקימי קיבוץ נגבה ולדודיו בקיבוצים אחרים; והשנייה אנליטית לחלוטין, ובוחנת את תופעת הקיבוץ דרך נתונים מצרפיים כמותיים. כתיבה כזאת, המשלבת את האישי עם המקצועי, מקובלת בתחומים אחרים של מדעי החברה כדוגמת אנתרופולוגיה (ראו למשל שני, 2021), אולם זו הפעם הראשונה שאני פוגש בה בספר בעל גוון כלכלי.

ספק אם יש בעולם כולו חברה אנושית מוכרת כל כך ונחקרת כל כך, למרות היקפה המזערי, כמו החברה הקיבוצית. אולם אף שהקיבוץ זוכה למקום של כבוד בספרות בתחומי הסוציולוגיה, החינוך, הפסיכולוגיה הקהילתית, הפסיכולוגיה הארגונית ועוד, ההתייחסות אליו מהפרספקטיבה הכלכלית מוגבלת יחסית. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה במספרים, שכן פרופורציונלית גודלה של אוכלוסיית הקיבוצים מתוך אוכלוסיית העולם זניח לחלוטין, ואי-אפשר כמובן לגזור מתופעת הקיבוץ הכללה אמפירית במובנה הכמותי. אבל אברמיצקי עושה בקיבוץ שימוש אחר: הוא מתייחס אליו כאל חקר מקרה (Yin, 1994) ובוחן דרכי תיאוריות כלכליות קלאסיות. החברה הקיבוצית משמשת אותו כמעין מעבדת מחקר שבה נמתחות עד הקצה סוגיות כגון תופעת הטרימפיסט, זמינותם של מוצרים ציבוריים או ביטוח, ולכן קל יותר לבחון כל אחד מהמושגים לגופו.

שאלת המחקר המרכזית בספר היא כיצד הוקמה חברה שוויונית והאם היא בת קיימא. שאלה זו מהדהדת גם בשם הספר, **תעלומת הקיבוץ**, וגם בשמות שלושת חלקיו: "הקמת הקיבוצים", "איך שרד הקיבוץ השוויוני?" ו"דעיכתו של הקיבוץ השוויוני".

חלקו הראשון של הספר עוסק בראשית ימי הקיבוצים, הן מהזווית האישית – חלקה של משפחת הכותב בהקמה של קיבוץ נגבה – הן מהזווית ההיסטורית הכלכלית. אברמיצקי מבקש להסביר כאן את הקיבוץ לא רק כמופע של אידיאולוגיה אלה גם כמופע של רציונל כלכלי, ובתוך כך הוא מצייר את הקיבוץ כמנגנון ביטוח כלכלי שאפשר לחבריו ביטחון סוציאלי דרך ביזור סיכונים באמצעות גיוון הכנסות ותלות של הפרט בקולקטיב.

בחלק השני מבקש אברמיצקי לבחון כיצד התגבר הקיבוץ על הכשלים המובנים שהתיאוריה הכלכלית מעמידה בפני רעיון השוויון הכלכלי – סוגיית הטרימפיסט, קרי

* ד"ר אבי שניידר, בית הספר למדעי ההתנהגות, המסלול האקדמי המכללה למנהל

אוכלוסייה חלשה שבוחרת בשוויון כי הוא מיטיב את מצבה, וסוגיית בריחת המוחות, קרי נטייתם של בעלי הכישורים לעזוב מנגנון שיתופי מפני שאינו מיטיב עימם. לשיטתו של הכותב, מנגנון הקפלה לקיבוץ, הפיקוח החברתי ההדוק והאידיאולוגיה מנעו את תופעת הטרמפיסט, ועלויות העזיבה הגבוהות – העובדה שיוצאי הקיבוץ לא קיבלו את חלקם בנכסים המשותפים – מנעו את בריחת המוחות. עוד שואל הספר מדוע השקיעו חברי הקיבוצים בהשכלתם בהיעדר מוטיבציה כלכלית לעשות כך. לשאלה זאת מוצגות כמה תשובות, החל מעניין של חברי הקיבוץ בהשכלה לשמה, דרך צרכים פונקציונליים של המערכת הקיבוצית בהשכלה חקלאית, וכלה בהשכלה כתעודת ביטוח ליום שבו חבר הקיבוץ יחליט לעזוב את המשק. אם כן, אברמיצקי מסביר כאן כיצד הצליח הקיבוץ להתקיים בניגוד להנחות היסוד של התיאוריה הכלכלית הקפיטליסטית.

חלקו השלישי והאחרון של הספר עוסק בתהליכים שהתחוללו בקיבוץ בחצי המאה האחרונה. אם בשני קודמיו דובר בקיבוץ כבניסוי, החלק הזה הוא במובנים רבים שלב המניפולציה המדעית – הנקודה שבה החוקר משנה את אחד המשתנים ובוחר את ההשפעה על קבוצת המחקר וקבוצת הביקורת. בשנות השבעים, בעקבות תמורות עמוקות שחלו בכלכלה ובפוליטיקה הישראלית, החלו תהליכי עומק במשק בכלל וביישובים הקואופרטיביים בפרט, ובעקבותיהם שינו רוב היישובים הללו את המבנה הכלכלי שלהם. אברמיצקי בוחן את הגורמים שהביאו לשינוי בקיבוצים, מתאר אילו קיבוצים נותרו שוויוניים ואילו לא, שואל מה גרם להבדל ביניהם, ובודק כיצד השינוי בא לידי ביטוי כיום בקיבוצים שוויוניים ובקיבוצים לא שוויוניים; הוא בוחן את שינוי פניהם של הקיבוצים לא (רק) כסוגיה אידיאולוגית, אלא בעיקר כתגובה כלכלית לשינוי עמוק בתנאי הסביבה.

המסקנות של אברמיצקי נחלקות למסקנות כלכליות ולמסקנות ערכיות. מבחינה כלכלית הוא מוצא כי קיבוצים שחוו משבר כלכלי סבלו משיעורי נטישה גבוהים יותר ואימצו שינויים מבניים עמוקים, ואילו קיבוצים עשירים נטו יותר לשמר את האופי השוויוני. במילים אחרות, כגודל המשבר הכלכלי כך גודל השינוי הדמוגרפי והמבני שחל בקיבוץ. עוד הוא מראה שככל שמשקי הבית בקיבוץ היו גדולים יותר כך נטה הקיבוץ פחות לאמץ רפורמה כלכלית עמוקה, שכן השלכותיו של שינוי מבני שכזה על משפחה גדולה הן יקרות יותר, ואופציית העזיבה גם היא יקרה יותר. כלומר, בקיבוץ בעל משקי בית גדולים, הן הקושי הכלכלי לעזוב את הקיבוץ הן הקושי הכלכלי להחיל רפורמה כלכלית דחפו לשמרנות למניעת שינוי. עם זאת, אברמיצקי לא מוצא קשר בין גודל הקיבוץ ובין ההחלטה על שינוי. מן הבחינה הערכית, הוא מצביע על קשר בין רמת האידיאולוגיה הסוציאליסטית כפי שהיא באה לידי ביטוי בדפוסי ההצבעה של הקיבוץ ובין נטייתו לאמץ רפורמה מבנית: ככל שהקיבוץ נטה יותר לאידיאולוגיה סוציאליסטית, כך הוא נמנע משינוי מבני עמוק.

חקר מקרה הוא שיטת מחקר מקובלת מאוד במדעי החברה, אולם ברוב המקרים חשיבות המחקר אינה נובעת ממקרה הבוחן עצמו אלא מההסקה האנליטית והתיאורטית שאפשר להפיק ממנו (Yin, 1994). בפרק 11, "קיבוצים וקומונות אחרות", אברמיצקי שואל מה בין מקרה הבוחן של הקיבוץ ובין מקרים אחרים של קומונות אידיאולוגיות. הוא פונה לקהילות ולקומונות שהאידיאולוגיות שלהן אינן בהכרח כלכליות כמו זו של הקיבוץ, מנסה לברר אילו תנאים קידמו בהן שינוי תרבותי ואילו פרקטיקות שימרו את האידיאולוגיות

שלהן ואת קיומן לאורך זמן, ומראה כי כמו בקיבוץ, גם במקרים אלו אידיאולוגיה חזקה והומוגנית תורמת לשימור המבנה האידיאולוגי.

את הספר אפשר לקרוא מתוך שלוש נקודות מבט. אפשר לראות בו מעין ספר כלכלה בגובה העיניים, המבאר סוגיות ומושגים כלכליים דרך הצגת מקרה הבוחן המרתק והייחודי של הקיבוץ; דווקא כאן טמון חסרונו של הספר, שכן אף שהקיבוץ הוקם על בסיס התיאוריה הסוציאליסטית, מושגים מרקסיסטיים כגון "אמצעי ייצור" או "פרולטריון" נעדרים מהספר כמעט לחלוטין (למעט התייחסות קצרה לתיאוריות של פיקטי בפרק המסכם). אפשר לקרוא אותו גם כמחקר אמפירי על הקיבוצים; הוא אמנם אינו עמוס בנתונים, אבל הנתונים האמפיריים שכן נאספו בו חשובים ובעלי ערך ייחודי להבנתה של תופעת הקיבוץ, והם עשויים לתרום למחקר כלכלי שלה. נקודת המבט השלישית היא זו האנליטית, המתחדדת במיוחד בפרק האחרון שכתרתו "האם אפשר ליצור חברה שוויונית?". אברמיצקי מבקש להרחיב שם את ההסקה האנליטית ממקרה הבוחן של הקיבוץ אל כלל החברה האנושית ולשאל האם יש לבני האדם סיכוי לחיות בעולם צודק יותר ושוויוני יותר, או שמא הכלכלה דנה אותנו לחיים של תחרות אינסופית בעולם ניאו-ליברלי. תשובתו לשאלה זו אמביוולנטית; לשיטתו, חברה שוויונית היא אכן אפשרית, אולם יש לה מחיר – פגיעה בפרטיות, היעדר רכוש פרטי ומיסוי גבוה.

בעולם שאחרי שבעה באוקטובר שבו הקיבוצים והמושבים לעמוד במרכזן של עבודות מחקר רבות. אבל אליה וקוץ בה: אירועי הטבח והפינוי שבא בעקבותיהם הפכו לפריזמה המרכזית שדרכה הם נבחנים, והמחקר מתרכז בעיקר בהיבטיהם החברתיים והפסיכולוגיים. ספרו של אברמיצקי נכתב לפני המאורעות האלה, ועל כן הוא אינו צבוע בצבעיהם. דווקא עובדה זו, ונקודת המבט הכלכלית – שכאמור לא שימשה לאחרונה לחקר תופעת הקיבוץ – הופכות את הספר לחשוב ולייחודי בעת הזאת.

מקורות

שני, לירון. (2021). **שיטת ערבה: אנתרופולוגיה של טבע תרבות וחקלאות**. האוניברסיטה הפתוחה.

Yin, Robert K. (1994). *Case study research: Design and methods*. Sage Publications.